

OSMANLI IRAK'INA DÂİR II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ LÂYİHALARINDA ŞİİLİK

Habib KARTALOĞLU*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 10 Mayıs 2023, **Kabul Tarihi:** 1 Eylül 2023, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2023, **Atf:** Kartaloğlu, Habib. "Osmanlı Irak'ına Dâir II. Abdülhamid Dönemi Lâyhalarında Şiilik". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (Eylül 2023): 577-600.

Doi: 10.33415/Daad.1295343

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 10 May 2023, **Accepted:** 1 September 2023, **Published:** 30 September 2023, **Cite as:** Kartaloğlu, Habib. "Shi'ism in the Lâyhās of Ottoman Iraq in the Reign of Abd al-Hamid II". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 23/2 (September 2023): 577-600.

Doi: 10.33415/Daad.1295343

Öz

II. Abdülhamid döneminde mezhep-siyaset ilişkileri bağlamında değerlendirilebilecek bazı lâyhalar hazırlanmıştır. Bu lâyhaların bir kısmı Irak bölgesinde yayılmakta olan Şiilik hakkındadır. Irak coğrafyasında erken dönemlerden itibaren Şiî varlığı söz konusu olsa da on dokuzuncu yüzyıla kadar belirgin bir Şiî nüfus yoğunluğundan bahsetmek mümkün değildir. Ancak bu tarihlerden sonra bölge nüfusunun çoğunluğunu oluşturacak şekilde Şiî nüfus artışı olmuştur. Bu bağlamda 1880'li yıllardan itibaren II. Abdülhamid'e arz edilen raporlarda bölgede Şiîliğin sürekli arttığına dikkat çekilmektedir. Buradan hareketle çalışmanın konusunu, Irak'ta yayılmakta olan Şiîliğe dair II. Abdülhamid döneminde hazırlanan lâyhalar oluşturmaktadır. Lâyhalarında, Irak'ta Şiîliğin yayılmasının sebepleri arasında Sünnî eğitimin yetersizliği ve atebât-ı âliyede bulunan müctehidlerin faaliyetleri öne çıkarılmaktadır. Diğer taraftan alınması gereken tedbirler bağlamında da eğitimin olmazsa olmaz olduğu, problemin çözümünün askerî tedbirlerle olamayacağı ve tayin edilecek ulemâya yeterli miktarda maaş tahsis edilmesi gerektiği açıkça belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Şiilik, Irak, II. Abdülhamid, Lâyiha.

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, hkartaloglu@sakarya.edu.tr, Orcid: 0000-0003-4973-0787

Shi'ism in the Lāyihās of Ottoman Iraq in the Reign of Abd al-Hamīd II

Habib KARTALOĞLU*

Extended Abstract

During the reign of Abd al-Hamīd II, some lāyihās (reports) were prepared to be evaluated in the context of sectarian-political relations. Some of these reports were about Shi'ism, which was spreading in the Iraq region. Due to political, economic, and military factors as well as its religious-cultural position, the Iraq region turned into a field of struggle between the Ottomans and Iranians in the sixteenth and subsequent centuries. In the Iraq region, where important events took place in terms of Shiite-Imāmiyya history, there are the tombs of six of the twelve imams and the atabāt-e āliyyāt (Najaf, Karbalā, Kāzīmāyn, and Sāmerrā), which are accepted as sacred and places of visit. Although there has been a Shiite presence in Iraq since the early periods, it is not possible to talk about a significant Shiite population density until the nineteenth century. However, as a result of some events from the mid-nineteenth century onwards, the Shiite population in the Iraq region has continuously increased. The Shiite population, which increased especially with the acceptance of Shi'ism by Sunni nomadic Arab tribes, became the majority in the important centers of the region by the last quarter of the century. Among the factors that influenced this process were the migration of Shiite scholars from Iranian lands to Iraq, the settlement of Shiite Muslims of Indian origin in the atabāts, and the various aids provided to the atabāts by the representatives of the Shii Awadh/Oudh state (1722-1856) established in North India. In addition to these, another important factor affecting the process is that as a result of the positive course of Ottoman-Iranian relations as a result of the period, Iran increased its influence in the Iraqi region, which it saw as a religious population area, and supported the activities that will affect the spread of Shiism in the region. Although some instructions by the Ottoman central government to prevent the spread of Shiites and Shi'ism in Baghdad were sent to the Baghdad governorate from time to time, the influence and spread of Shi'ism in Iraq was brought to the agenda for the first time in the reports prepared since the 1860s. However, the Ottoman central authority took the necessary measures to prevent the spread of Shiism in the region, especially after the period of Abd al-Hamīd II, especially after the 1880s. Since the beginning of the 1890s, various studies have been initiated to prevent Shi'ism, which was spreading rapidly within the empire, especially in Iraq. As a matter of fact, firstly, inspection committees were sent to the region to identify the problems, and then those who had served in the region, were currently serving in the region or were in exile in the region were asked to prepare various reports to prevent the spread of Shi'ism. Some of these reports are entirely about the issue of Shi'ism. However, in some of the reports prepared about the general situation of the region, the issue of Shiism is mentioned in the context of the social and sectarian situation of the region. In general, the reports prepared on the subject focus on the religious-sectarian structure of the region, Iran's increasing influence in the region, the activities of the

* Assoc. Prof., Sakarya University, Faculty Of Theology, Department Of History Of Islamic Sects, hkartaloglu@sakarya.edu.tr, Orcid: 0000-0003-4973-0787

Shia mujtahids, and what kind of measures should be taken to prevent Shi'ism. As of the early 1890s, among those who prepared a report were Ali Rızā Bey; Mehmed Rifat Efendi, the *Defterdār* of Bağhdād; Süleyman Hüsnü Pasha, a prominent statesman in exile in Bağhdād; Mushīr Nusret Pasha; Ali Gālib Bey and Hüseyin Hüsnü Efendi. The reports drive forward the inadequacy of Sunnite education and the activities of the mujtahids in the 'atabāt as the reasons for the spread of Shi'ism in Iraq. In the context of the Iraq region, since the issue has political, military, and social aspects as well as religious/sectarian dimensions, the emphasis in the reports may vary depending on the author. For example, Mehmet Rifat, who states that the most important reform in the region is to prevent the spread of Shi'ism, suggests that especially primary education institutions should be opened in sufficient quantities and the necessary financial means should be provided for these institutions. On the other hand, Süleyman Hüsnü Pasha focuses on slightly different and mostly religious measures to prevent the spread of Shi'ism in the region. Süleyman Pasha suggested the formation of a religious society composed of scholars from Istanbul and other Islamic cities, where the first step would be to write a book (*Kitāb al-Aqā'id*) to refute the beliefs of the heretical sects whose adherents exist today. On the other hand, in the context of the measures to be taken, in the reports explicitly state that education is indispensable, that the solution to the problem cannot be solved through military methods, and that sufficient salaries should be allocated to the scholar (*ulemā*) to be appointed.

Keywords: The History of Islamic Sect, Shi'ism, Iraq, Abd al-Ḥamīd II, Lāyiha (Report).

Giriş

Herhangi bir konu, mesele veya olaya dair görüş ve fikirlerin yazılı hale getirilmesi manasına gelen lâyiha, Osmanlı Devleti'nde genellikle bir veya birkaç konuya dâir ıslahat, teftiş veya bir memuriyet sonrasında hazırlanan metinleri içeren rapor türü belgeler için kullanılmıştır. Devlet geleneği içerisinde lâyihalar, doğrudan padişahın isteği doğrultusunda arz edilebileceği gibi metni kaleme alan şahsın herhangi bir konuda tespit ettiği eksiklerin giderilmesi için durum tespiti veya çözüm önerileri şeklinde de olabilmektedir.¹ Osmanlı Devleti'nde on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar hazırlanan bu tür belgelerde tespit edilen aksaklıkların veya sorunların çözümü noktasında içe dönük bir bakış açısı söz konusudur. Ancak on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren kaleme alınanlarda ise gerek ele alınan konular bağlamında gerekse çözüm önerilerinde belirgin şekilde bir farklılık görülmektedir.² Bir diğer ifadeyle bu yüzyılın başlarına kadar mevcut lâyihalarda daha ziyâde askerî ve siyasî konular ele alınırken bu yüzyıldakilerde söz konusu meselelerin yanı sıra imar, evkâf, eğitim, toplumsal yapı, azınlıklar, dinî gruplar gibi çeşitli konulara değinilmekte ve çözüm önerisi olarak farklı bakış açıları sunulmaktadır. Diğer taraftan III. Selim sonrası Osmanlı tarihini konu bağlamında ele aldığımızda, II. Abdülhamid döneminin ayrıştığını söyleyebiliriz. Zîra, II. Abdülhamid, lâyihaların hazırlanmasına dâir irâde-i seniyye³ buyurmuş ve böylece devlet bürokrasisinde lâyihalar yeniden önemli hâle gelmiştir.⁴ Benimsenen bu usulün bir sonucu olarak devletin karşılaştığı sorunlarla ilgili idarî görev üstlenen memurlar başta olmak üzere devlet hizmetinde bulunan yabancılar, elçiler ve resmî görevi bulunmayan kişiler tarafından çok sayıda rapor hazırlanmıştır.⁵ Söz konusu lâyihalar, genel itibarıyla askerî, siyasî ve mâlî ıslahat konularını içermiş olmasına rağmen aynı dönemde nispeten az sayıda olsa da mezhep-siyaset ilişkileri bağlamında değerlendirilebilecek bazı lâyihalar bulunmaktadır. Bu bağlamda konusunu Şîliğin oluşturduğu lâyihaların çoğu Irak bölgesinde yayılmakta olan Şîliğe dairdir. Zîra Osmanlı Irak coğrafyasında on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren bilhassa da on dokuzuncu yüzyılın

¹ Mustafa Durusoy, *Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar Işığında Dönemin İktisadi Özellikleri* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 8.

² Ali İbrahim Savaş, "Lâyiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler", *Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (1999), 88.

³ II. Abdülhâmd'ın lâyihalar hazırlanmasına dâir irâde-i seniyyesi için bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE.]*, No.3, Gömlek No. 60.

⁴ Ebubekir Ceylan, "Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Osmanlı Irak'ına Dair 1880 Tarihli Lâyihası Üzerine", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 19/37 (2014), 87. II. Abdülhâmid döneminde hazırlanan lâyihalar için bkz. Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar* (Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007); Halil İbrahim Görür, *II. Abdülhamid Dönemi'nde Irak'la İlgili Hazırlanan Layihalar* (Dumlupınar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

⁵ Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar*, 25-38.

ikinci yarısında Şiilik yayılmaya başlamıştır.⁶ Her ne kadar merkezî yönetim daha önceki tarihlerde de Bağdat havalisinde Şiilerin ve Şiiliğin yayılmasının önlenmesine yönelik Bağdat valiliğine bazı talimatlar göndermiş olsa da⁷ hazırlanan raporlarda ilk defa 1860'lı yıllardan itibaren Irak'ta Şiiliğin etkisi ve intişârı gündeme gelmekte ve Mehmet Nâmık Paşa'nın 1862⁸ ve Mîthât Paşa'nın ise 1869⁹ tarihinde sunduğu raporlarda söz konusu meseleye dikkat çekilmektedir.¹⁰ Bununla birlikte Osmanlı merkezî otoritesinin bölgede Şiiliğin yayılmasının önlenmesine yönelik gerekli tedbirleri alması, II. Abdülhamid dönemine özellikle de 1880'li yıllar sonrasına rastlamaktadır.¹¹ Bu bağlamda bizzat Irak'ta Şiiliğin yayılmasının önlenmesi ve bölgede gerekli tedbirlerin alınmasına dair bazı lâyhalar hazırlanmıştır. Bunun yanında Irak bölgesinde yapılması gerekenleri konu edinen raporların bazılarında da Şiilik meselesine yer verilmiştir. II. Abdülhamid'e takdim edilen lâyihalarda ele alınan konular bağlamında akademik çerçevede hazırlanan çalışmaların kâhîr ekseriyeti askerî ve siyâsî konularla ilgilidir. Öte yandan Çetinsaya¹² ve Yaslıçimen¹³ gibi araştırmacıların çalışmalarında Irak bölgesinde yayılmakta olan Şiilik meselesine belirli ölçüde değinilmektedir. Diğer taraftan Rağıp Çiçek tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde ise bu meseleyi konu edinen bazı lâyihaların içeriklerinden bahsedilmektedir. Bu tezde muhtemelen Binbaşî Ali Rızâ Bey'in lâyihasının sonundaki mühür içerisinde yer alan 1277¹⁴ tarihi dikkate alınarak bu lâyihânın yanlışlıkla Sultan Abdülmecid'e sunulduğu ifade edilmektedir.¹⁵ Ancak Ali Rızâ Paşa'nın, çeşitli görevlerle birlikte Harbiyye-i Umûmiyye dâiresi dördüncü şubesine memur tayin edildiği tarih 1891'dir.¹⁶ Zaten lâyihanın baş kısmında Ali Rızâ Paşa'nın Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye dâiresi dördüncü şubesinde memur, Hoy

⁶ Bk. Yitzhak Nakash, "The Conversion of Iraq's Tribes to Shiism", *International Journal of Middle East Studies* 26/3 (1994), 443-463.

⁷ Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Umum Vilâyet Evrâkı [A.MKT.UM.]*, No.408, Gömlek No. 14; Osmanlı Arşivi (BOA), *Îrâde Meclis-i Vâla [İ.MVL.]*, No.477, Gömlek No. 21587.

⁸ Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Umum Vilâyet Evrâkı [A.MKT.UM.]*, No. 549, Gömlek No. 27.

⁹ Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Komisyonlar Maruzâtı [Y.PRK.KOM.]*, No. 4, Gömlek No. 33.

¹⁰ Faruk Yaslıçimen, *Sunnism Versus Shi'ism? Rise of the Shi'i Politics and of the Ottoman Apprehension in Late Nineteenth Century Iraq* (Bilkent Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 75.

¹¹ Ceylan, "Osmanlı Irak'ına Dair 1880 Tarihli Lâyihâsı Üzerine", 109. II. Abdülhamid döneminde Irak bölgesindeki Şiiliğin yayılmasına yönelik tedbirler için ayrıca bk. Selim Deringil, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda", *Die Welt des Islams*, (1990), 45-62.

¹² Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, çev. Zeynep Savar (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 219-237.

¹³ Yaslıçimen, *Sunnism Versus Shi'ism*, 74-84.

¹⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrâkı [Y.EE.]*, No.7, Gömlek No. 17, (Lef. 9), 12.

¹⁵ Bk. Rağıp Çiçek, *II. Abdülhamid Dönemi'nde Şiilik* (Kastamonu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 67 (386 nolu dipnot).

¹⁶ Cevdet Küçük, "Ali Rızâ Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/441.

ve Silmâs şebender-i esbaki olduğu belirtilmektedir.¹⁷ Bu makalede on dokuzuncu yüzyıl boyunca Irak'ta yayılmakta olan Şiîliğe karşı II. Abdülhamid döneminde duyulan endişenin bir sonucu olarak hazırlanan lâyhalar üzerinde durulacaktır. Çalışmada ilk olarak on dokuzuncu yüzyılda Irak coğrafyasında Şiîliğin genel durumu ele alınacak ve bu bağlamda merkezî idareye sunulan lâyihalara değinilecektir. Ardında da bu raporlarda bölgede Şiîliğin yayılma sebepleri olarak gösterilen gerekçelerin neler olduğu incelenecektir. Ayrıca söz konusu belgelerde Şîa mezhebinin yayılmasının önlenmesine yönelik önerilen tedbirler üzerinde durulacaktır.

1. On Dokuzuncu Yüzyıl Irak'ında Şiîlik

Şah İsmâîl'in 1501 tarihinde Tebriz'i ele geçirerek Safevî Devleti'ni kurması, bölgedeki iki güçlü Sünnî hanedan ile (Osmanlılar ve Özbekler) uzun soluklu ve çok boyutlu bir mücadeleye sebep olmuştur. Şah İsmâîl, 1501 yılında kendisini şah ilan ettiğinde İran'ı birleştiren, Anadolu ve Irak yoluyla İslam topraklarında geniş bir nüfûza sahip olmayı hedefleyen bir kimliğe sahipti.¹⁸ Zira Şah İsmâîl, Tebriz'e girdiğinde ilk iş olarak on iki imam adına hutbe okutarak İmâmiyye Şiîliğini devletin resmi mezhebi ilan etmiş ve basılacak sikkeler üzerine de on iki imamın adının yazılmasını emretmiştir.¹⁹ Dolayısıyla Şah İsmâîl'in Sünnîlerin hâkim olduğu bir coğrafyada farklı bir mezhebî kimlik (İmâmiyye mezhebi) tercihi, bir taraftan on altıncı ve sonraki yüzyıllarda bölgedeki Sünnî Osmanlılar ve Özbekler gibi siyasî rakiplere karşı ideolojik ayrılığa sebep olurken diğer taraftan da İmâmiyye mezhebi bağlamında oluşturulan Safevî dinî/siyasî propagandasının önceliği devletin hâkimiyeti altındaki topraklar üzerinden inanç birliğine dayalı güçlü bir siyasî yapı inşa etmeyi hedeflemiştir.²⁰ Nitekim Tapper'e göre Şah İsmâîl'in İmâmiyye Şiîliğini devletin resmi mezhebi olarak ilan etmesi, Safevî Devleti'ne meşruiyet kazandırmak ve bu devleti Sünnî rakiplerinden (Osmanlılar ve Özbekler) farklılaştıracak dinî bir anlayışla desteklemek için kasıtlı olarak başlatılmış siyasî bir eylemdi.²¹ Böyle bir zemin üzerine başlayan Osmanlı-İran siyasî-dinî/mezhebî ilişkilerin en önemli mücadele alanlarından biri de Irâk-ı Arab bölgesidir.²² Zira Osmanlıların Bağdat, Musul ve Basra vilâyetleri aracılığıyla idare ettikleri Irak bölgesi, on altıncı ve sonraki yüzyıllarda Osmanlılarla-

¹⁷ BOA, YEE, No. 7, Gömlek No. 17, (Lef. 3).

¹⁸ Antony Black, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi: Peygamberden Bugüne*, çev. Sevda Çalışkan - Halit Çalışkan (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010), 302; Vecih Kevseranî, *Fakih ve Sultan: Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi*, çev. Ramazan Yıldırım (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2006), 152.

¹⁹ *Âlem-ârâ-yı Şafevî*, haz. Yedullah Şükrî (Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1350), 64; Hasan Beg Rumlu, *Ahşenü 'l-tevârîh* (Tahran: Çâbhâne Haydarî, 1357), 85-86.

²⁰ Habib Kartaloğlu, *Safevîlerin İlk Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 102.

²¹ Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, çev. F. Dilek Özdemir (Ankara: İmge Kitapevi, 2004), 83-83.

²² Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünnî-Şîi İttifakı* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 128.

İranlılar arasında bir mücadele sahasına dönüşmüştür. Osmanlıların Irak'taki dört yüz yıllık hakimiyeti, 1517'de Musul'un, 1534'te Bağdat'ın ve 1546'da da Basra'nın Osmanlı yönetimine geçmesiyle başlamış olsa da özellikle Bağdat'ın kontrolü, zaman zaman Safevîlerin idaresine geçmiştir. Ancak 1639 yılında imzalanan Kasrîşirin antlaşmasıyla Safevîler, Bağdat'ın da içinde olduğu Irâk-ı Arab bölgesinde Osmanlı hâkimiyetini kabul etmişlerdir.²³ Durum böyle olmakla beraber bölgenin dinî-kültürel konumu sebebiyle Safevîler ve ardından Kaçarların sürekli olarak bölge üzerinde hâkimiyet arzularını devam ettirdikleri bir gerçekliktir. Zîra Şîî-İmâmîyye tarihi açısından önemli hadiselerin yaşandığı Irak bölgesinde on iki immandan altısının türbesi ve mukaddes kabul edilerek ziyaret edilen atebât-ı âliye (Necef, Kerbelâ, Kâzimeyn ve Sâmerrà) yer almaktadır. Diğer bir ifadeyle Necef'te Hz. Ali'nin, Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in, Kâzimiyye'de yedinci imam Mûsâ el-Kâzım ile dokuzuncu imam Muhammed et-Takî'nin, Sâmerrà'da ise onuncu ve on birinci imam Ali el-Hâdî ile Hasan el-Askerî'nin türbeleri bulunmaktadır.²⁴ Şîilere göre on ikinci imamın gaybete girdiği yer de (serdâbü'l-Mehdî) onuncu ve on birinci imamların türbelerinin yanında bulunan caminin altındadır. Ayrıca ilk dönemlerden itibaren Şîî ilim ve tedrisatın yapıldığı Kûfe, Bağdat, Necef ve Hille, bu bölge sınırları içerisinde yer almaktadır.²⁵ Öte yandan aynı bölge, siyasî ve ekonomik etkenlerin yanı sıra kendisini Sünnî inancının temsilcisi ve hâmisî kabul eden Osmanlı Devleti için de kontrol edilmesi ve hâkimiyetinin devam ettirilmesi gerekli bir coğrafyaydı. Zîra aynı bölgede mahkemelerde ve fetvalarda uygulamalarını esas aldıkları Hanefî mezhebinin imamı Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) ve Kâdiriyye tarikatının kurucusu Abdülkâdir-i Geylânî'nin (öl. 561/1166) türbeleri de bulunmaktadır. Nitekim Şah İsmâil'in 1508 yılında Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Ebû Hanîfe'nin mezarını tahrip ettirmesi üzerine Yavuz Sultan Selim, Şah'a niçin bu fiili işlediğine dair bir mektup dahi göndermiştir.²⁶ Dolayısıyla Irâk-ı Arab bölgesi siyasî, ekonomik ve askerî etkenlerin yanı sıra dinî/mezhebî unsurları içeren maddî ve manevî bir potansiyele sahip olması bakımından da Osmanlılar ve Safevîler için bir propaganda sahası niteliğindedir. Bunun bir sonucu olarak bölge, Osmanlıların hakimiyetlerini devam ettirmek istedikleri, İranlıların da mezhebî ve coğrafi konumu sebebiyle ele geçirmek için ısrarcı oldukları bir bölge haline geldi²⁷ ve on

²³ Mehmet Saray, *Türk-İran Münâsebetlerinde Şiiliğin Rolü* (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990), 45.

²⁴ Mazlum Uyar, "Irak ve İran Şiiliği", *Türk Dünyası Araştırmaları* 151 (2004), 2-3.

²⁵ Şîî medrese merkezleri için bk. Feyza Doğruyol, *Hille Medresesinden Şîî Bir Âlim Portresi: Muhakkak el-Hillî* (Fecr Yayınları, 2022), 60-111.

²⁶ *Âlem-ârâ-yı Şafevî*, 477-482.

²⁷ Yitzhak Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler*, çev. Metin Saltoğlu (Ankara: Elips Kitap, 2005), 14; Özer Küpeli, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevî Mücadelesi (XV-XVII. Yüzyıllar)", *History Studies* 2 (2010), 229.

altıncı yüzyıl ve sonrası yüzyıllarda Osmanlılar ile İranlılar arasında bir mücadele sahasına dönüştü.

Bölgede erken dönemlerden itibaren Şîî varlığı söz konusu olsa da on dokuzuncu yüzyıla kadar belirgin bir Şîî nüfus yoğunluğundan bahsetmek mümkün değildir. Hatta on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı öncesinde Irak bölgesinde Şîîlerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğuna dair hiçbir veri bulunmamaktadır.²⁸ Bununla birlikte Nâdir Şah'ın (1736-1747) Safevî hanedanına son vererek başa gelmesinden sonra Şîî ulemâyı sorgulaması ve ulemâyaya ait vakıf gelirlerini kontrol altına alma girişimi ve akabinde Sünnî-Şîî takrip çalışmalarını desteklemesi, İran topraklarındaki birçok Şîî ulemânın Irak'a göç etmesine ve Şîî ilim merkezlerinin tekrardan Necef ve Kerbela'ya kaymasına neden oldu.²⁹ Diğer taraftan Vahîd el-Bihbehânî (öl. 1790)³⁰ gibi Irak bölgesinde ikâmet eden Şîî ulemânın katkılarıyla Usûlî düşüncenin tekrardan Şîî-İmâmî düşünceye hâkim olması ve bu geleneğe mensup ulemânın Irak bölgesinde medrese ve vakıfların kontrolünü sağlamaları hem Kaçarlar hem de Osmanlılar nezdinde nüfuzlarının artmasına olanak sağlamıştır. Bunlarla birlikte on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren Irak bölgesinde Şîî nüfusun artışına sebep olan önemli etkenler arasında Hint kökenli Şîî Müslümanların atebâtlara yerleşmeleri, Kuzey Hindistan'da kurulan Şîî Oudh devleti (1722-1856) temsilcilerinin atebât-ı âliyeye çeşitli yardımlarda bulunmaları³¹ ve Hind bağışlarıyla finanse edilerek Necef'e su getirme projesinin (Hindiye Kanalı) sağladığı imkanlar yer almaktadır.³²

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise yaşanan bazı hadiseler sonucunda Irâk-ı Arab bölgesinde Şîî nüfus sürekli artış göstermiştir. Özellikle Sünnî göçebe Arap kabilelerinin Şîîliği kabul etmeleriyle artan Şîî nüfus, yüzyılın son çeyreği itibarıyla bölgenin önemli merkezlerinde çoğunluğu oluşturacak hale gelmiştir.³³ Nitekim 1880'li yıllardan itibaren II. Abdülhamid'e arz edilen raporlarda bölgede Şîîliğin sürekli arttığına dikkat çekilmektedir. 1881 tarihli bir rapora göre Bağdat vilayetinde nüfusun dörtte üçünü Şîîler, geri kalan kısmını da Sünnîler oluşturmaktadır.³⁴ Irak'ın mezhep haritasında hızlı bir değişim olduğuna dair Osmanlı idarecilerinin ciddi sorun olarak gördükleri bu husus, o dönemdeki bölgenin nüfus tahminlerine de yansımaktadır. Nitekim Vital Cuinet'in

²⁸ Nakash, *Şiiler*, 25.

²⁹ Nakash, *Şiiler*, 15; İsmail Aka, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu 13-15 Şubat 1993* (İstanbul: İSAV Yayınları, 1993), 97.

³⁰ Bk. Mazlum Uyar, *Şiî Ulemânın Otoritesinin Temelleri* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), 211-215.

³¹ Hindistan ahalisi tarafından atebâtlara gönderilmekde olan yardımlarla ilgili ayrıca bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Resmî Maruzât [Y.A. RES.]*, No. 55, Gömlek No. 9, (Lef. 13).

³² Nakash, *Şiiler*, 209; Nakash, "The Conversion of Iraq's Tribes to Shiism", 447.

³³ Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, 215.

³⁴ Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız, Arzuhal Jurnal [Y. PRK.AZJ]*, No. 4, Gömlek No. 49, (Lef. 2).

1894 yılında yayınlanan çalışmasında yer alan verilere göre Bağdat ve Basra vilayetlerinde nüfusun çoğunluğunu Şiîler oluşturmaktadır.³⁵ Bu veriler, on dokuzuncu yüzyılın başı ile sonları arasındaki bölgedeki toplumsal değişimin kapsamını anlamada yeterli olmasa da en azından yüzyılın sonlarına doğru bölgenin mezhebî haritasını çıkarmada yardımcı olmaktadır. Diğer taraftan da bu reel durum akla şöyle bir soru getirmektedir: Kanûnî'den beri Osmanlı Devleti'nin idaresinde bulunan bir bölgede bu yüzyılın ortalarından itibaren mezhebî nüfus dağılımını etkileyecek derecede etki eden unsurlar nelerdir? Hiç şüphesiz bölgedeki toplam nüfusa etki eden böyle bir toplumsal mezhebî değişiminin arka planında birçok gelişmenin etkili olduğu bir gerçektir. Muhtemelen sürece etki eden en önemli unsur, on dokuzuncu yüzyıl ortalarına doğru Osmanlı-İran ilişkilerinin olumlu seyretmesi sonucu İran'ın dinî nüfûz sahası olarak gördüğü Irak bölgesinde etkinliğini artırması ve Şiîliğin bölgede yayılmasına etki edecek faaliyetleri desteklemesidir.³⁶ Zîra bölgedeki Osmanlı idarecilerinin de müsamahakar tutumlarından istifade eden İran, Şiîliğin yayılması için İran'dan çok sayıda ahundu (din alimi/hoca/vaiz) bölgeye göndermiş ve Irak halkı üzerinde etkinliği bulunan Murtaza el-Ensârî (öl. 1864) ve Hasan eş-Şîrâzî (öl. 1895) gibi alimlerin yaşadığı şehirlerdeki (atebât-ı âliye) dinî mekanları çeşitli hediyeler göndererek tamir ettirmiştir.³⁷ Bu tür faaliyetler bir tarfan bölgede İran'ın nüfûzunu arttırırken diğer taraftan Şiî müctehidlerin ve ahundların çabalarıyla Sünnî Arap kabilelerinin Şiîliğe geçiş sürecini hızlandırmıştır. Bu duruma işaret eden Sünnî âlim İbrahîm el-Haydarî (öl. 1882) "yakın zamanda" ifadesiyle Irak bölgesindeki aşiretlerin Şiîleşme sürecine işaret etmekte ve bu kabilelerin bir listesini vermektedir.³⁸

Merkezî idareye oldukça uzak olan Irak'ın nüfusunu oluşturan Arap kabilelerinin,³⁹ daha önceki yüzyıllarda değil de özellikle on dokuzuncu yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde Şiîliğe geçiş süreçlerine etki eden önemli sebeplerden biri de Vehhâbiliğin ortaya çıkışı ve bu düşüncenin Necid sınırları dışında yayılma çabaları olduğunu söyleyebiliriz. Zîra Vehhâbîlerin Necef ve Kerbelâ'ya yönelik baskınları, Şiî ulemânın mezhebî

³⁵ Cuinet'e göre Bağdat ve Basra sancaklarının Müslüman nüfus dağılımı şu şekildedir: Bağdat (Sünnî 309.000, Şiî 480.000) Basra: (Sünnî 275.500, Şiî 663.150). Bk. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie : Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie - Mineure* (Paris: Ernest Leroux Editeur, 1894), 3/17, 220. Ayrıca bk. Abdullah Poş, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Irak'taki Şiî Nüfus ve Caferî Toplumunu Tahrik Faaliyetleri", *Milel ve Nihal* 8 (2011), 50-59.

³⁶ Hakyemez, *Sünnî-Şiî İttifakı*, 128; Muharrem Akoğlu, "Irak'ta Şiî Varlığı", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2013), 394.

³⁷ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992), 307-308.

³⁸ İbrahîm Faşîh b. Sıbgatullah el-Haydarî, *Umvânü'l-meccid fi beyâni ahvâli Bağdâd ve'l-Başra ve Necd* (London: Dârü'l-Hikme, 1998), 113-115.

³⁹ Nakash, "The Conversion of Iraq's Tribes to Shiism", 444-445.

kimliğini kuvvetlendirdiği gibi İran'ın nüfuzu altında maddî imkanlardan ve eğitimden yoksun kabileleri Şîliğe geçme noktasında daha da motive etmiştir.⁴⁰ Bu yüzyılda bölgedeki mezhebî değişime etki eden muhtemel bir diğer etken de 1831 yılından itibaren Osmanlı'nın Arap kabileleri yerleşik hayata geçirmeye zorlamasıdır. Bu durumun, Arap kabilelerinin kendilerini çevreleyen sosyo-dinî çevrede mezhebî düşüncelerinin değişiminde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzyılda Irak'ta Sünnî eğitim kurumları ve Sünnî ulemâ, Şîî eğitime kıyasla oldukça geriydi.⁴¹ Bu durumun bir sonucu olarak yerleşik hayata geçmekte zorlanan ve mezhebî ayırım yapabilecek kadar dinî bilgi sahip olmayan Arap kabileleri, Şîî müçtehidlerin ve kurumların imkanları sayesinde kolayca Şîliği benimseyebilmişlerdir.⁴²

2. II. Abdülhamid Döneminde Şîliği Konu Edinen Lâyhalar

Osmanlı merkezî yönetimi tarafından Irak bölgesindeki Şîilerle ilgili Bağdat valiliğine bazı talimatlar zaman zaman gönderilmiş olsa da ilk defa 1860'lı yıllar itibarıyla bölgede Şîiliğin yayılmasına dikkat çekilmiştir. Nitekim 1862'de Mehmet Nâmık Paşa'nın⁴³ ve ardından 1869'da Mithat Paşa'nın⁴⁴ hazırladığı raporlarda bu husus dile getirilmektedir. Diğer taraftan II. Abdülhamid'e arz edilen 1881 tarihli bir diğer raporda, Şîiliğin endişe verici boyutta sürekli arttığı ve Bağdat vilayetinde nüfusun dörtte üçünü Şîilerin geri kalan kısmını da Sünnîlerin oluşturduğu vurgulanmaktadır.⁴⁵ Bahsettiğimiz bu belgelerde konuya dikkat çekilmiş olsa da muhtemelen dönem itibarıyla yaşanan siyasî ve askerî problemlerden dolayı 1885'li yıllara kadar mesele üzerinde pek fazla durulduğunu söyleyemeyiz. Çetinsaya'nın da işaret ettiği üzere Bâbiâlî'nin bölgede artan Şîî varlığına dâir endişesinin ilk ciddi yansıması 1885 yılında olmuştur. Nitekim 1853 yılında Türkçeye çevrilen ve Şîliği teşvik etmek maksadıyla İstanbul'da dolaşıma sokulan *Hüsniye*⁴⁶ risâlesi bu endişeyi tetiklemiş gözükmektedir.⁴⁷

⁴⁰ Nakash, *Şiiler*, 27-28; Eraslan, *İslâm Birliği*, 308.

⁴¹ Yalçımen, *Sunnism Versus Shi'ism*, 79.

⁴² Gökhan Çetinsaya, "Osmanlı Irak'ında Şîî-Sünnî İlişkileri: II. Abdülhamid Dönemi (1890-1908)", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti: Milletlerarası Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantılar Dizisi 6* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 141. Basra vilâyeti ekseninde dönem itibarıyla bölgenin Şîileşmesinin muhtemel sebepleri için ayrıca bk. Ali Rıza Işın, *Basra'nın Şiileşmesi: 19. yüzyıl* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 68-89.

⁴³ BOA, *A.MKT.UM*, No. 549, Gömlek No. 27.

⁴⁴ BOA, *Y.PRK.KOM*, No. 4, Gömlek No. 33.

⁴⁵ Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız, Arzuhal Jurnal [Y.PRK.AZJ]*, No. 4, Gömlek No. 49, (Lef. 2).

⁴⁶ İsnâaşeriyye Şîliği esas alınmak suretiyle telif edilen risâlenin aslı Arapçadır ve Safevîler döneminde adı tespit edilemeyen bir müellif tarafından hayalî bir roman tarzında kaleme alınmıştır. Risâleyi 1551 yılında İbrâhim b. Veliyyullah Esterâbâdî Farsça'ya; 1853 tarihinde de Muhammed Rânâ Bağdâdî Türkçeye çevirmiştir. Risâle hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Murat Han Aksoy, *Şîî Paradigmanın Oluşum Sürecinde "Hüsniye"nin Yeri ve Önemi* (Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 4-18.

⁴⁷ Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, 220. Çetinsaya, atıfta bulunduğu belgenin bir yerinde muhtemelen sehven yanlış yazılmasından dolayı risâlenin ismini *Hüseyniye* şeklinde vermektedir.

Zîra Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhânevî'nin (öl. 1894) risâlenin bir nüshasını saraya arz etmesinin akabinde risâle hakkında bir rapor hazırlayan Hoca İshak Efendi (öl. 1892), risâleyi değerlendirdikten sonra konuyu Irak'ta yayılmakta olan Şîliğe getirerek sarayın dikkatini tekrardan konu üzerine çekmiştir. On dokuzuncu yüzyılda Irak'ta Şîliğin yayılmasını konu edinen çalışmaların kahir ekseriyetinde olduğu gibi Hoca İshak Efendi de yirmi sene öncesine kadar hıttâ-i Irâkıyye ahâlisinin ekseriyetle Ehl-i sünnet mezhebine mensup olduğunu ve bu sebeple Devlet-i Aliyye'nin bölgedeki doğal askerî gücünü oluşturduğuna işaret etmektedir. Ancak akabinde Hoca İshak Efendi, son yirmi yıldır Bağdat valilerinin uygulamaları ve İran'ın bölgede izlediği politikalar sonucunda durumun değiştiğini ve yirmi yıl öncesinin tam aksine bölge ahâlisinin İran'ın doğal ordusu haline geldiğini belirtmektedir.⁴⁸

Hüsniye risâlesi özelinde Şîliğin özellikle Irak coğrafyasında yayıldığına dikkat çeken Hoca İshak Efendi'nin bu değerlendirmelerinin yanı sıra merkezî idarenin konu üzerine tekrardan yoğunlaşmasını sağlayan bir diğer belge de Basra mutasarrıfı Mehmed Ali Paşa'nın muhtırasıdır. 1889 yılında Basra vilâyetinin genel durumunu konu edinen belgesinde Mehmed Ali Paşa, Şîliğin bölgede gün geçtikçe artış gösterdiği, aşiretlerinin çoğunluğunun (dörtte üçünden fazlası) Şîliği benimsediği ikazında bulunmakta ve böyle bir durumun ortaya çıkmasının sebebinin açıklamaktadır.⁴⁹ Ayrıca "bu hâlin îkâ' ettiği fenâlıkların en başlısu altıncı ordû-yı hümâyûn efrâd-ı askeriyesinin yüzde doksanı Şî'iyü'l-mezheb olmasıdır"⁵⁰ ifadeleriyle askerî birliklerin durumunu arz etmesi ayrıca önemi hâizdir. Muhtemelen Altıncı Ordu'nun durumuyla ilgili bu ve benzeri belgelerin sonucu olarak II. Abdülhamid bir süreç başlatmış ve durumun tetkik edilmesi için 1890 yılında bölgeye askerî teftiş heyeti göndermiştir.⁵¹ Nihâî olarak gönderilen bu heyetin hazırladığı ve bir bölümünün de Irak coğrafyasında Şîliğin yayılmasına ayrıldığı detaylı rapor,⁵² devlet için

Ancak aynı belge içerisinde yer alan Hoca İshak Efendi'nin risâle hakkındaki tafsilâtlı değerlendirmesi *Hüsniye* adlı risâlenin içeriğine yöneliktir. Ayrıca burada İshak Efendi risâlenin ismini *Hüsniye* olarak vermektedir. (...ve Hüsniye ismiyle tevsim iderek tab' ve neşr eylediği risâle-i muzırrânın...) Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde Dâhiliyye [İ.DH.]*, No. 958, Gömlek No. 75763, (Lef. 2), 1.

⁴⁸ "...hıttâ-i Irâk'da Ehl-i sünnet ekall-i kalil kalmağla emr bir aks olub şimdi o havâli ahâlisi temâyülât-ı mezheb sâikasıyla Acem'in bir ordu-yı tabîsi hükmünde görünüyor..." Bk. BOA, *İ.DH.*, No.958, Gömlek No. 75763, (Lef. 3), 3.

⁴⁹ "Hıttâ-i Irâk'ta Şîlik yevmen feyevmen tevessü' itmekde olub el-hâletü hâzihî urebânın üç rub'undan ziyâdesi Ca'ferî mezhebdir..." Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE.]*, No. 9, Gömlek No. 3, (Lef. 5-6). Benzer bir durum 1890 tarihinde Basra valisinin mütalaasında dile getirilmektedir. "... Zübeyr ve Küveyt ahâlisinden ve Sa'dûnîlerden mâadâ nüfûs-ı Basra ile köylerde sâkin ahâlinin üçde ikisi ve mülhakâtında olan zürrâ' ve aşâirin cümlesi Râfîzîdir..." bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzât [Y.MTV.]*, No. 43, Gömlek No.117, (Lef. 1).

⁵⁰ BOA, *Y.EE.*, No.9, Gömlek No. 3, (Lef. 6).

⁵¹ Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzât [Y.MTV.]*, No. 43, Gömlek No. 114, (Lef. 3).

⁵² Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Resmî Maruzât [Y.A. RES.]*, No. 55, Gömlek No. 9, (Lef. 9, 13-14).

önemli sorun haline gelen Şîilik meselesine dâir ciddi çözümler aramaya sevk etmiştir.⁵³ Bu amaçla 1890'lı yılların başlarından itibaren imparatorluk toprakları dâhilinde özellikle de Irak coğrafyasında hızla yayılmakta olan Şîiliğin önlenmesi için çeşitli çalışmalar başlatılmıştır. Nitekim ilk olarak Irâk-ı Arab'a teftiş heyetleri gönderilerek problemlerin tespit edilmesi sağlanmış ardından da bölgede görev yapmış, halihazırda görevli olan veya orada sürgünde bulunanlardan genelde bölgenin durumu özelde ise Şîiliğin yayılmasının önlenmesi için çeşitli lâyhalar hazırlanması istenmiştir. Son olarak da hazırlanan bu raporlar doğrultusunda -her ne kadar başarısızlıkla sonuçlansa da- bazı önlemler alınmaya çalışılmıştır.⁵⁴ Burada belirtildiği şekilde II. Abdülhamid, diğer konularda olduğu gibi bölgede artan Şîilik meselesi hakkında da bilgi edinmek ve bu veriler doğrultusunda alınacak tedbirleri tespit edip uygulamaya koymak maksadıyla bazı lâyhalar hazırlatmıştır. Bu belgelerin bir kısmı tamamen Şîilik meselesini konu edinirken bazıları ise bölgenin toplumsal ve mezhebî durumu bağlamında Şîilik meselesine dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili hazırlanan raporlarda; bölgenin dinî-mezhebî yapısına, İran'ın bölgede artan nüfûzuna, maddî destek sahibi Şîî müctehidlerin faaliyetlerine ve hızlı bir şekilde yayılmakta olan Şîiliğin önlenmesine dâir ne tür tedbirler alınması gerektiğine değinilmektedir. Bu çerçevede 1890'lı yılların başları itibarıyla lâyiha hazırlayanlar arasında İran'ın Hoy ve Silmâs şebenderi (konsolos)⁵⁵ görevinde bulunmuş Binbaşı Ali Rızâ Bey, Bağdat defterdarı Mehmet Rıfat, Bağdat'ta sürgünde bulunan Süleyman Hüsnü Paşa, Müşir Nusret Paşa, Tahran sefiri Ali Gâlib Bey ve Evkâf müfettişi Hüseyin Hüsnü Efendi bulunmaktadır.

Lâyhasının baş kısmında değindiği şekliyle bir dönem Hoy ve Silmâs şebenderi⁵⁶ olarak görev yapmış olan Binbaşı Ali Rızâ Paşa'nın tarihsiz ancak büyük bir ihtimalle 1890'lı yılların başlarında⁵⁷ hazırladığı lâyhası on üç alt başlık ile bir hatimeden oluşmaktadır. Tamamen Şîilik konusuna tahsis edilen lâyihada, Şîiliğe dâir genel bilgilere yer verildikten sonra Şîiliğin yayılmasının önlenmesi için alınması gereken tedbirlere ve İran ulemâsının faaliyetlerine değinilmektedir. Bağdat defterdarı Mehmet Rıfat Efendi tarafından 31 Ocak 1892 tarihinde hazırlanan bir diğer lâyiha da Irak'ın mülkiye ve askeriyesinin ıslahı ve bölgede Şîiliğin yayılmasının

⁵³ Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, 229; Hakyemez, *Sünni-Şîi İttifakı*, 135.

⁵⁴ Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid Döneminin İslamcılık Faaliyetleri", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895), Sempozyumu (9-11 Haziran 1995)* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 179.

⁵⁵ Bk. Ali İbrahim Savaş, "Konsolos", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

⁵⁶ BOA, *YEE*, No. 7, Gömlek No. 17, (Lef. 3).

⁵⁷ Lâyhânın baş kısmında Ali Rızâ Paşa'nın Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye dairesi dördüncü şubesinde memur olduğu belirtilmektedir. Onun çeşitli görevlerle birlikte bu görevi üstlendiği tarih 1891'dir. Bk. Küçük, "Ali Rızâ Paşa", 2/441.

önlenmesine dairdir.⁵⁸ Raporda bölgede yapılacak en önemli ıslahâtın Şîliğ'in yayılmasını önlemek olduğunu belirten Mehmet Rıfat,⁵⁹ altı başlık halinde başta Şîliğ'in önlenmesi için alınması gereken tedbirlere yer vermektedir. Bunun yanında bölgede görev yapan memurların maaşlarının artırılması ve bölgenin ekonomik durumuna katkı sağlayacak bazı faaliyetlere girişilmesi gibi diğer bazı önerilere de değinmektedir. 1878 yılında Irak'a sürgüne gönderilmiş Süleyman Hüsnü Paşa (öl. 1892)⁶⁰ tarafından 1892'de Irak'ın genel durumuna dair on iki madde halinde oldukça teferruatlı bir şekilde (24 sayfa) hazırlanan lâyhada da Şîlik meselesi üzerinde durulmaktadır. Bölgenin dinî-mezhebî yapısının yanı sıra bölgenin demografik, ekonomik, siyasi ve kültürel yapısına yer veren Süleyman Hüsnü Paşa, İran'dan gelen ahundların faaliyetleri sonrasında bölgenin büyük bir kısmının Şîliği benimsediğini belirtmekte ve ayrıca Şîî Usûlîlerin⁶¹ merci-i taklîd olarak kabul ettikleri Mirzâ Muhammed Hasan eş-Şîrâzî'nin (öl. 1895) İran şahından daha fazla nüfûza sahip olduğuna ve hatta İran devletinin kabul ettiği Rejî nizamnamesinin kaldırılmasındaki rolüne ayrıntılı bir şekilde değinmektedir. Ardından Şîî akâidinin reddedilmesi ve Şîliğ'in yayılmasının önlenmesi için diğer belgelerde dile getirilen önerilerden daha farklı tavsiyeler ortaya koymaktadır.⁶² II. Abdülhamid döneminde Irak bölgesinin ıslahını konu edinen bir diğer lâyhada da Şîlik meselesine yer verilmiştir. 1888 yılında Altıncı Ordu-yu Hümâyûn müfettişi olarak Bağdat'a gönderilen Müşir Nusret Paşa (öl. 1896)⁶³ tarafından 1893'de⁶⁴ sadarete sunulan lâyihanın bir bölümünde Atebât'taki ve Bağdat'taki Şîî medreselerde çok sayıda öğrenci yetiştirildiğini, özellikle Hindistan'dan gelen nakdî yardımların bizzat İngiltere'nin Bağdat konsolosluğu vasıtasıyla aşiretler arasında dağıtılarak onların Şîliğe geçirildiğine değinilmektedir.⁶⁵ Konumuz açısından önemli olan bir diğer rapor da Tahran sefiri Ali Gâlib Paşa'nın II. Abdülhamid'in

⁵⁸ Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade-i Meclis-i Mahsûs [İ.MMS]*, No. 129, Gömlek No. 5537.

⁵⁹ "...buralarca ehemmi-i ıslâhat Şî'yyetin men'-i ta'mîmine çalışmak ve teşeyyü' edenleri de muhtâc-ı hidâyet irâesiyle tarîk-i Ehl-i sünnet'le icrâ' eylemektir." Bk. BOA, *İ.MMS*, Gömlek No. 5537, (Lef. 6), 1.

⁶⁰ Kemal Beydilli, "Süleyman Hüsnü Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/91.

⁶¹ Bk. Habib Kartaloğlu, "İmamiyye'de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/24 (2011), 193-216; Habib Kartaloğlu, "Şîî-Usûlî Düşüncenin Ortaya Çıkış Sebepleri Üzerine Mülâhazalar", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/33 (2016), 75-90.

⁶² Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*, No. 9, Gömlek No. 34, 2.

⁶³ Şifa Öztürk, *Müşir Nusret Paşa (1824-1896)* (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 32.

⁶⁴ Arşiv kataloğunda belgenin tarihi yanlışlıkla H-06-04-1327 (27 Nisan 1309) olarak verilmiştir. Ancak Nusret Paşa'nın mührünün bulunduğu lâyihanın sonunda verilen tarih 26 Nisan 309'dur. Ayrıca Nusret Paşa, Altıncı Ordu müfettişliği görevinde bulunduğu sırada 1896 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

⁶⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*, No. 7, Gömlek No. 16 (Lef. 50), 3-4.

yakın adamlarından Mehmed Arif Bey'e gönderdiği tahrirattır. 1894 tarihli bu raporda belirtildiği şekliyle Ali Gâlib Bey, bölgede Şiîliğin yayılmasını iki sebebe dayandırmaktadır. Bunlardan ilki, ahundların aşiretlerin içlerinde gösterdikleri faaliyetler sonucunda halkın Şiîliğe meyilemeleri; diğeri de İran kârperdâzilerinin (konsolos) bölgeyi İran'ın bir parçası gibi göyerek hükmetmeye çalışmaları ve bu şekilde nüfuzlarını artırmalarıdır. Raporun devamında da belirtilen bu sebepler ekseninde alınması gereken tedbirlere yer vermektedir.⁶⁶ Bu lâyihalara ilave olarak tarihsiz olmakla birlikte içeriklerine bakıldığında büyük ihtimalle bu tarihlerde evkâf müfettişi Hüseyin Hüsnü tarafından hazırlanmış bir rapor daha bulunmaktadır. Hüseyin Hüsnü, hazırlanmış olduğu raporda Şiîliğin Irak'ta yayılmasını önlemek için Sünnî medreselerin tekrardan ihya edilmesi ve yeterli maaşla yetişmiş ulemânın görevlendirilmesi üzerinde durmaktadır. Bununla birlikte söz konusu raporu diğlerinden ayıran en ilginç taraf, görevlendirilecek ulemânın devlet bağlantılarının olduğunu belirtmeksizin aşiretler arasında vaaz ve irşad faaliyetlerini sürdürmeleri ve ulemânın ahlaki bir görev olarak Şiî ulemâdan zararlı faaliyetlerde bulunanları yetkililere gizlice bildirmeleri gerektiğine yer vermesidir.⁶⁷ Deringil'in de ifade ettiği gibi Hüseyin Hüsnü'nün bu önerisi, devlet-ulemâ ilişkilerinin iç içe geçmiş durumunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.⁶⁸

3. Lâyihalara Göre Osmanlı Irak'ında Şiîliğin Yayılma Sebepleri

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Irak'ın mezhebî haritasındaki hızlı değişimin bir sonucu olarak Bağdat ve Basra vilâyetlerindeki nüfusun çoğunluğunu Şiîler oluşturmaya başlamıştır.⁶⁹ Dönem itibarıyla Irak'ın nüfusuna dair bu değişimin boyutu ve yönü hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmasak da Osmanlı belgelerinde durum tespitine yönelik yer alan bazı ifadeler reel durumu anlamamızda bize bazı ipuçları vermektedir. 1890 tarihli bir belgede bölgede hızla yayılmakta olan Şiî nüfus karşısında Sünnîlerin durumu "kara öküzün üzerindeki bir beyaz nokta" şeklinde tasvir edilmektedir.⁷⁰ 1892 tarihinde Bağdat valisi Hasan Refik Paşa'nın arz ettiği maruzâtta ise Şiîliğin çekirge sürüsü

⁶⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*, No. 10, Gömlek No. 69.

⁶⁷ "...ve ulemâ-i Şiâ'dan müsâdif oldukları ve diyânet-i mazarratlarını hiss eyledikleri kimseleri hafiyen vilâyete iş'âr eylemeleri ve bu husûs ulemânın vazife-i ma'neviyesi olduğundan buldukları yerlerde seyâhat-i tarikle bulunub taraf-ı devletten me'mur olduklarından kat'an bahsetmemeleri iktizâ eder." bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*, No. 9, Gömlek No. 14, 1b.

⁶⁸ Deringil, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq", 50.

⁶⁹ Cuinet, *La Turquie d'Asia*, 3/3/17, 220.

⁷⁰ "Bugün Bağdât vilâyeti sekenesi içinde mezheb-i pâk-i Ehl-i sünnet'e sâlik olanlar sevr-i esvedde nokta-i beyzâ mesâbesinde kalmıştır..." Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız, Mütenevvi Maruzât [Y. MTV.]*, No. 45, Gömlek No. 24, (Lef. 2), 1.

istilası gibi Irak'ta yayıldığı ifade edilmektedir.⁷¹ Dolayısıyla dönem itibarıyla durum tespiti olarak Osmanlı merkezî yönetimi Şiilik meselesi üzerinde yoğunlaşmış ve Şiiliğin yayılış sebepleri ve alınması gereken tedbirleri içeren raporlar hazırlatmıştır. Bu konuda rapor hazırlayanlardan Binbaşı Ali Rıza Bey, yavaş yavaş Bağdat ve havalisinde varlığını hissettiren Şiiliğin gün geçtikçe bölgede yayıldığına dikkat çekmekte ve bölgede bulunan Osmanlı idarecilerinin Şiiliğin niçin yayıldığı üzerinde durmadıklarını şu şekilde ifade etmektedir:

*“...Bağdat ve bütün hutta-i Irâkıyye’de tevessü’ ve intişâr eden Şi’iyyete sebep ne olduğu şimdiye kadar o havâlideki me’murîn-i saltanat-ı seniyye’nin nazar-ı dikkatini celbetmiş olsa idi elbette men’-i intişârına âid tedâbir düşünülür ve icrâ kılınır idi. Ancak buralara atf-ı nazar edilmemiş, hükümet-i seniyyeyi el-yevm a’ mâl-i tedâbire mecbur eylemiştir...”*⁷²

Diğer taraftan Mehmet Rıfat, bölgede Şiiliğin yayılmasının önlenmesini “siyaseten ehemm ü lâzıme” ve Ehl-i sünnet’in muhafazasının da sultanın “efkâr-ı hikmet-şân-ı mülûkâneleri”⁷³ şeklinde değerlendirmek suretiyle Şiiliğin bölgede yayılma nedenleri ve alınması gereken tedbirler üzerinde durmaktadır. Bu çerçevede hazırlanan raporları incelediğimizde Şiiliğin yayılmasının sebeplerine dâir; bölgede Sünnî eğitimin yetersizliği,⁷⁴ çoğunluğu göçebelerden oluşan Irak ahalisinin bilgisiz olmaları sebebiyle mezhebî ayırım yapabilecek birikime sahip olmamaları ve atebât-ı âliyede bulunan müctehidlerin ve İran’dan gelen ahundların faaliyetleri öne çıkarılmaktadır. Nitekim bu hususlara dikkat çeken Ali Rıza Bey, Bağdat ve havalisinde cehalet yüzünden Şiiliğin gündün güne yayıldığını, Irak havalisinin çoğunluğunun göçebe olmaları ve cehaletleri sebebiyle İranlıların yardımseverlik adı altında Şiiliği yaydıklarını dile getirmektedir.⁷⁵ Mehmet Rıfat’a göre de bölge halkının yarısından fazlasının Şiiliğe meyletmelerinin arkasında, İran hükümetinin bölgede Şiiliğin yayılması için ahund ve müctehidlere destek olmaları⁷⁶ ve

⁷¹ “... cerrâd-ı münteşire gibi bu havâliyi istflâ...” Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız, Mütenevvi Maruzât [Y. MTV.]*, No. 59, Gömlek No. 41.

⁷² BOA, *YEE*, No. 7, Gömlek No. 17, (Lef. 5), 4.

⁷³ BOA, *İMMS*, Gömlek No. 5537, (Lef. 6), 2.

⁷⁴ Hüseyin Hüsnü bu duruma şu ifadeleriyle dikkat çekmektedir: “Bağdâd da bulunan cevâmî ve mesâcid ve medârisin ekseri harâb ve hâli olub üç beş medresede tedris-i ulûm olunmakta bulunmuş ise de bunun talebesi yerli bazı ahâliden olarak devâm ve ittîrâdları olmadığı cihetle ahâli-i İslâmiyye’ye elzemiyeti derkâr olan ulemâyı yetiştirecek mertebede bulunmadığına.” Bk. BOA, *YEE*, No. 9, Gömlek No. 14, 1a.

⁷⁵ BOA, *YEE*, No. 7, Gömlek No. 17, (Lef. 5), 4.

⁷⁶ Süleyman Hüsnü Paşa da aynı gerekçeyi ifade etmektedir: “İran’dan gelen ahundların delâlet ve fesâdıyla hutta-i Irâkıyye’nin kısm-ı a’zam ahâlisi bu mezhebe sülûk etmiştir.” Bk. BOA, *YEE*, No. 9, Gömlek No. 14, 2.

Atebâtda (Kerbelâ, Nefef, Kâzimiyye, Sâmerrâ) zengin Şîîlerin ve İran hükümetinin mezheplerini yaymak için ciddi miktarlarda yardımlarda bulunmaları yatmaktadır.⁷⁷ Bunlara ilave olarak Mehmet Rıfat, Şîîliğin bölgede yayılmasının en önemli sebebi olarak Irak'ta hüküm süren fakirliği dile getirmektedir.⁷⁸ Diğer taraftan, Osmanlı'nın Tahran sefiri Ali Gâlib Bey, bu meseleye dâir bir diğer noktaya daha dikkat çekmektedir. Ona göre bölgede Şîîliğin yayılmasının iki önemli sebebi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi İranlıların, özellikle de Ahundların, köy ve aşiretlerin içlerine varıncaya kadar yayılmak suretiyle Şîîliği yaymaya çalışmaları; ikincisi de İran kârperdâzilerinin (konsolos) bölgeyi İran'ın bir parçası gibi görerek hükmetmeye çalışmalarıdır.⁷⁹

4. Lâyihalarda Şîîliğin Yayılmasının Önlenmesine Yönelik Tedbirler

1890'lı yılların başları itibarıyla Bağdâd, Basra ve Musul vilayetlerinden oluşan Irak bölgesi, etnik unsurlardaki çeşitlilik kadar dinî/mezhebî açıdan da farklılıkları barındırmaktaydı.⁸⁰ Bölgede İmâmiyye Şîîliği, nüfusun çoğunluğunu oluşturmakta ve Sâmerrâ'da ikamet eden Mirzâ Hasan eş-Şîrâzî (öl. 1895) İran Şah'ından daha ziyâde nüfûz ve iktidara sahipti.⁸¹ Böyle bir ortamda Irak topraklarında Şîî müctehidlerin nüfûzunun sürekli artması ve Şîîliğin yayılmasına destek olmaları, Osmanlı devleti için dinî, siyasî, sosyal, askerî ve diğer bakımlardan önem alınması gereken bir durumdu.⁸² Sünnî hilafetin vurgulandığı bir dönemde en azından teorik olarak Sünnî idareyi tanımayan önemli bir çoğunluk bu bölgede bulunmaktaydı. Ayrıca İran'ın Şîîlik adı altında Irak'ta izlediği politikaların bir sonucu olarak bölge ahali İran'ın askerî insan kaynağını teşkil edecek hale geldi.⁸³ İşte böyle bir ortamda 1890'lı yılların başlarından itibaren hazırlanan lâyihalarda Şîîliğin bölgede yayılmasını önlemek için çeşitli öneriler dile getirildi. Irak bölgesi ekseninde meselenin dinî/mezhebî boyutu kadar siyasî, askerî ve sosyal taraflarının da olması sebebiyle alınması gereken tedbirlerde vurgu, hazırlayana göre farklılık göstermektedir. Örneğin Mehmet Rıfat, eğitim ekseninde idarî boyuta vurgu yaparken Süleyman Hüsnü Paşa ise ekseriyetle dinî tedbirler üzerinde durmaktadır. Nitekim bölgedeki en önemli ıslahatın Şîîliğin yayılmasının önlemek ve teşeyyü' edenleri tekraren Ehl-i sünnet'e döndürmek olduğunu belirten Mehmet Rıfat, özellikle ilköğretim kurumlarının yeteri miktarlarda

⁷⁷ BOA, *İ.MMS*, Gömlek No. 5537, (Lef 6), 1. Ayrıca bk. BOA, *YEE*, No. 7, Gömlek No.16, (Lef. 50), 3.

⁷⁸ Bk. BOA, *İ.MMS*, Gömlek No. 5537, (Lef 6), 1.

⁷⁹ BOA, *YEE*, No. 10, Gömlek No. 69, 2-3.

⁸⁰ Bk. BOA, *YEE*, No. 9, Gömlek No. 34, 1.

⁸¹ BOA, *YEE*, No. 9, Gömlek No. 14, 2.

⁸² Çetinsaya, "Abdülhamid Döneminin İslamcılık Faaliyetleri", 179.

⁸³ "Ehl-i sünnet ekall-i kalîl kalmağla emr bir aks olub şimdi o havâli ahâlisi temâyülât-ı mezheb sâikasıyla Acem'in bir ordu-yı tabîsi hükmünde görünüyor...." Bk. BOA, *İ.DH.*, No.958, Gömlek No. 75763, (Lef. 3), 3.

açılmasını ve bu kurumlar için gerekli olan maddi imkanların sağlanması gerektiğini önermektedir.⁸⁴ Diğer taraftan Ali Rıza Bey'e göre de Irak bölgesinde mekteplerin açılmasındaki asıl maksat Şîliği önlemektir. Bunun için de bu kurumlarda verilecek eğitimin bir dereceye kadar dinî olması gerekir. Kuruluşlarındaki maksada binaen bu kurumlarda dinî ilimler, Hülefâ-yı Râşidîn'in tarihleri ve onların İslam dinine yaptıkları hizmetler detaylı bir şekilde öğrencilere anlatıldığında Şîilerin onlar hakkındaki olumsuz fikirleri anlaşılmış olacaktır. Bunun için de Irak bölgesinde yeterince muallim olsa dahi Dersââdet'deki Dârü'l-fünûn ve Muallimîn-i Şâhâne'de eğitim almış nitelikli muallimler yeterli miktarlarda maaşlarla beş senelik bir süreyle bölgeye tayin edilmelidir. Zîra ona göre ahalinin yüzde kırkının Şîi olduğu bir ortamda, bölgede bulunan muallimlerin bir kısmının Şîileşmesi ihtimal dâhilindedir. Bu sebeple istenilen maksadın tam aksine Şîiliğin zimnen revaç bulması muhtemeldir.⁸⁵ II. Abdülhamid döneminde Bağdat'ta sürgünde bulunan Süleyman Hüsnü Paşa da bölgede yayılmakta olan Şîiliğin önlenmesi için en uygun yöntemin eğitim olduğunu belirtmektedir. Ancak o, muhtemelen kendisinden önce bölgede Şîiliğin yayılmasının önlenmesi için önerilen tedbirlerin başarısızlıkla sonuçlanabileceği düşüncesinden dolayı öncekilerden biraz daha farklı ve ekseriyetle dinî tedbirler üzerine yoğunlaşmaktadır.⁸⁶ Süleyman Hüsnü Paşa'ya göre şeyhülislamın himayesinde ders vekili tayin edilecek bir âlimin başkanlığında İstanbul ve diğer İslam beldelerindeki âlimlerden mürekkep bir dinî ilimler cemiyeti oluşturulmalı ve burada ilk olarak günümüzde müntesibi bulunan "fırak-ı dâlle-i İslâmiyye"nin itikadlarını reddetmek için bir akide kitabı (*Kitâbü'l-Akâid*) yazılmalıdır. Her bir fırka için ayrı bir bölümün olacağı bu kitap hazırlanırken de fırkaların inanç ve itikadları detaylı bir şekilde incelenmelidir. Ehl-i sünnet kısmı ile birlikte toplamda on beş bölümden oluşacak söz konusu bu kitaptaki fikirler iki veya üç sene müddetle Türkçe ile birlikte Arapça ve Kürtçeyi konuşabilen veya bu dillerde kendisini ifade edebilen eğitilmiş kişilere öğretilerek Osmanlı coğrafyasındaki fırak-ı dâlle'nin tashihi için kullanılmalıdır.⁸⁷ Ayrıca Irak bölgesinde yeteri miktarda eğitim kurumunun olmadığına ve Basra bölgesindeki Ehl-i sünnet'e mensup bazı aşiretlerin Sünnî hoca bulamadıklarından çocuklarını Kur'an öğrenmeleri için Şîi muallimlerin uhdesine vermeye mecbur kaldıklarına işaret eden Süleyman Paşa, maarifin yayılmasının bölgede var olan cehaleti bertaraf etmesinin yanı sıra din, vatan, millet sevgisini ve halifeye karşı samimi bağlılığı artıracaklarını da belirtir.⁸⁸ Evkâf müfettişliği görevinde bulunan Hüseyin Hüsnü Efendi'nin

⁸⁴ BOA, *İ.MMS*, Gömlek No. 5537, (Lef. 6), 1.

⁸⁵ BOA, *YEE*, No. 7, Gömlek No. 17, (Lef. 6), 5-6.

⁸⁶ Hakyemez, *Sünni-Şîi İttifakı*, 136.

⁸⁷ BOA, *YEE*, No. 9, Gömlek No. 14, 1-3.

⁸⁸ BOA, *YEE*, No. 9, Gömlek No. 14, 4.

hazırlamış olduğu bir başka raporda ısrarlı bir şekilde Sünnî medreselerin ve vakıfların yeniden ihyası üzerinde durulmaktadır. Zira ona göre din ve siyaset açısından elzem olan tefsir, hadis ve kelâm gibi dinî ilimlerde âlim ve münazara usulüne hâkim ulemâ ancak medreselerden yetişebilmektedir. Ayrıca on beş yirmi kadar nitelikli ulemâ bölgeye tayin edilmelidir. Yeterli miktarda ve geciktirilmeksizin ödenecek maaşlarla görevlendirilen bu ulemâ; Bağdâd, Kerbelâ, Hille, Müntefik, Basra ve Amâre gibi yerleşim yerlerinde ve aşiretler içinde yaşayarak insanlara ders verecek, vaaz ve nasihatlerle Ehl-i sünnet'i telkin edeceklerdir. Bunlara ilave olarak Suriye, Haleb ve Haremeyn ahalisinden, tercihen de Araplar arasından seçilecek otuz kırk kadar kişi aşiretler arasında kalmak şartıyla Kur'ân, ilmihal ve temel dinî bilgileri öğretmek ve imamlık yapmak için bölgeye gönderilmeliydi. Malî olarak desteklenecek ulemâ için Bağdat'ın arazi gelirlerinden faydalanılabileceğini belirten Hüseyin Hüsnü, ulemânın basit seyyahlar gibi davranmaları, Şîî ulemâyı karşılaştıklarında dahi hüsn-i muâmele ile münazara etmeleri ve asla devlet tarafından görevlendirildiklerinden bahsetmemeleri gerektiğini belirtmektedir.⁸⁹ Söz konusu bu lâyhalar dışında Basra valisi Mehmed b. Yûnus'un merkeze gönderdiği bir raporda, humus toplayarak önemli gelirler elde eden Şîî ulemânın köy ve aşiretler arasında faaliyet göstermelerine karşılık Ehl-i sünnet inancını öğretecek kimselerin olmadığından şikayet edilmektedir.⁹⁰ Vaktayı bu şekilde tespit eden Basra valisinin aşiretler arasında Şîîliğin yayılmasının önlenmesi için ortaya koyduğu çözüm önerileri arasında, Şîî ulemânın gerekli tedbirler alınarak aşiretlerle ilişkilerinin kesilmesi, taburlarda bulunan askerlerden bazılarının Şîî olması hasebiyle tabur imamlarının her gün bir iki saat askerlere dinî eğitim vermeleri ve aşiretler arasından uzaklaştırılan Şîî ulemâ yerine Arapça bilen ve Ehl-i sünnet inancına vakıf müttaki vaizlerin tayin edilmesi yer almaktadır.⁹¹ Diğer taraftan dönemin önemli şeyhlerinden Esad Erbîlî (öl. 1931) de atebât-ı âliyyede İnan ve Hindistan'dan gelen maddî desteklerle Şîîliği yaymaya çalışan Mirza Hasan eş-Şîrazî ve diğer Şîî ulemânın faaliyetleri karşısında bölgeye nitelikli müderrislerin tayin edilmesi ve medreselerin inşa edilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁹²

594 | db

Dönem itibarıyla hazırlanan lâyihalarda eğitime yönelik tedbirler ön plana çıkmış olsa da⁹³ bunu destekleyecek diğer bazı öneriler de gündeme gelmiştir. Bu çerçevede iki veya üç sene kadar atebât-ı âliyyede tahsil

⁸⁹ BOA, YEE, No. 9, Gömlek No. 14, 1a-1b.

⁹⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzât [Y.MTV.]*, No. 43, Gömlek No.117, (Lef. 1).

⁹¹ BOA, Y.MTV., No. 43, Gömlek No.117, (Lef. 1-2).

⁹² Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzât [Y.MTV.]*, No. 73, Gömlek No.71, (Lef. 1). Ayrıca bk. BOA, YEE, No. 7, Gömlek No. 17, (Lef. 7), 8; BOA, YEE, No. 10, Gömlek No. 69, 3.

⁹³ Faruk Yashçımen, "Saving the Minds and Loyalties of Subjects: Ottoman Education Policy Against The Spread of Shiism in Iraq During The Time of Abdülhamid II", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 21/41 (2016), 70.

eylemiş İran ulemâsının celbi için tevcihât takdir edilmesi ve burada eğitim gören binlerce İranlı talebenin ihtiyaçlarının karşılanması gerektiği dile getirilmiştir. Bu öneriler uygulandığı takdirde de İran ulemâsının tahsili gözetim altına alınarak bundan maddî ve manevî menfaatler hasıl olabileceği ve istenilen düzeyde fayda sağlanmazsa dahi söz konusu ulemânın Irak bölgesinde Şiîliğin yayılması için harcayacakları çabayı sınırlayabileceklerine vurgu yapılmıştır.⁹⁴ Bunların yanında Şiî ulemâyı Osmanlı yönetimine yakınlaştırmak için Ehl-i beyt türbelerinin bakım ve onarımlarının sağlanması ve buralara saltanat-ı seniyye tarafından çeşitli hediyeler gönderilmesi önerilmektedir.⁹⁵ Bunların dışında İran sefiri Ali Gâlib Paşa ise konuya İranlılar ekseninde yaklaşmakta ve Şiîliğin bölgede yayılmasını önlemek için atebât-ı âliyye giden İranlıların ziyaretlerinin belirli bir süreyle sınırlı tutulup gelenlerin bu beldeler dışına çıkmalarına izin verilmemesini ve ticaret haricinde İranlıların köy, nahiye ve aşiretler arasına girmelerine müsaade edilmemesini önermektedir. Ayrıca ona göre ahund ve İranlı talebelerin atebâtındaki ikametlerinin tedricen önü alınmalı ve bu eğitim Osmanlı tebaasına mensup olanlara hasredilmez.⁹⁶ Dolayısıyla söz konusu lâyihalarda bölgede Şiîliğin yayılmasının önlemesi için eğitimin olmazsa olmaz olduğu, meselenin çözümünün asla askerî tedbirlerle olamayacağı,⁹⁷ Şiî eğitim kurumlarına karşı Sünnî medreselerin yetersizliği, tayin edilecek ulemâyaya yeteri miktarda maaş tahsisinin gerektiği ve bunları destekleyecek ilave tedbirler açıkça ifade edilmektedir.

Sonuç

II. Abdülhamid döneminde lâyiha hazırlanmasına dâir irâde-i seniyye buyurulmuş ve böylece devlet bürokrasisinde lâyihalar yeniden önemli hâle gelmiştir. Bu dönemde gerek içerik gerekse çözüm önerileri bağlamında farklılık arz eden çok sayıda lâyiha hazırlanmıştır. Aynı dönemde askerî, siyasî ve malî alanlarda hazırlananlara oranla sayıca az olsa da mezhep-siyaset ilişkileri bağlamında değerlendirilebilecek bazı lâyihalar da bulunmaktadır. Bu bağlamda konusunu Şiîliğin oluşturduğu lâyihaların çoğu Irak bölgesinde yayılmakta olan Şiîliğe dâirdir. Bu bölge, siyasî, ekonomik ve askerî etkenlerin yanı sıra dinî/mezhebî unsurları içeren maddî ve manevî bir potansiyele sahip olması bakımından on altıncı ve sonrası yüzyıllarda Osmanlılarla-İranlılar arasında bir mücadele sahasına dönüşmüştür. Zira Şiî-İmâmîyye tarihi açısından önemli hadiselerin yaşandığı Irak bölgesinde on iki imamdan altısının türbesi ve mukaddes kabul edilerek ziyaret edilen atebât-ı âliye (Necf, Kerbelâ, Kâzimeyn ve Sâmerrâ) yer almaktadır. Öte yandan aynı coğrafya, kendisini Sünnî inancın

⁹⁴ BOA, *YEE*, No. 7, Gömlek No. 17, (Lef. 8), 9-10; BOA, *YEE*, No. 10, Gömlek No. 69, 3.

⁹⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Arzuhal Jurnal [Y.PRK.AZJ.]*, No. 3, Gömlek No. 37, (Lef. 1-2).

⁹⁶ BOA, *YEE*, No. 10, Gömlek No. 69, 3.

⁹⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Resmî Maruzât [Y.A. RES.]*, No. 55, Gömlek No. 9 (Lef. 9), 3.

temsilcisi ve hâmisî olarak gören Osmanlı Devleti için de kontrol edilmesi ve hâkimiyetinin devam ettirilmesi gerektiği bir coğrafya konumundaydı. İranlıların mezhebî ve coğrafi konumu sebebiyle ele geçirmek için ısrarcı oldukları Irak bölgesinde, erken dönemlerden itibaren Şîî varlığı söz konusu olsa da on dokuzuncu yüzyıla kadar belirgin bir Şîî nüfus yoğunluğundan bahsetmek mümkün değildir. Ancak on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan bazı hadiseler sonucunda Irâk-ı Arab bölgesinde Şîî nüfus sürekli artış göstermiştir. Özellikle Sünnî göçebe Arap kabilelerinin Şîîliği kabul etmeleriyle artan Şîî nüfus, yüzyılın son çeyreği itibarıyla bölgenin önemli merkezlerinde çoğunluğu oluşturacak hale gelmiştir. Bu sürece, İran topraklarındaki birçok Şîî ulemânın Irak'a göç etmesi, Hint kökenli Şîî Müslümanların atebâtlara yerleşmeleri ve Kuzey Hindistan'da kurulan Şîî Oudh devleti (1722-1856) temsilcilerinin atebât-ı âliyyeye çeşitli yardımlarda bulunmaları önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

Osmanlı merkezî yönetim tarafından Bağdat havalisinde Şîîlerin ve Şîîliğin yayılmasının önlenmesine yönelik bazı talimatlar zaman zaman Bağdat valiliğine göndermiş olsa da ilk defa 1860'lı yıllardan itibaren hazırlanan raporlarda Irak'ta Şîîliğin etkisi ve yayılması gündeme gelmiştir. Bununla birlikte Osmanlı merkezî otoritesinin bölgede Şîîliğin yayılmasının önlenmesine yönelik gerekli tedbirleri alması II. Abdülhamid dönemine, özellikle de 1880'li yıllar sonrasına rastlamaktadır. 1890'lı yılların başlarından itibaren de imparatorluk toprakları dâhilinde bilhassa Irak coğrafyasında hızla yayılmakta olan Şîîliğin önlenmesi için çeşitli çalışmalar başlatılmıştır. Nitekim ilk olarak bölgeye teftiş heyetleri gönderilerek problemlerin tespit edilmesi sağlanmış, ardından da bölgede görev yapmış, halihazırda görevli olan veya bölgede sürgünde bulunanlardan genelde bölgenin durumu özelde ise Şîîliğin yayılmasının önlenmesi için çeşitli lâyhalar hazırlanması istenmiştir. Bunların bir kısmında tamamen Şîîlik meselesi konu edinilmekte bazıları da bölgenin toplumsal ve mezhebî durumu bağlamında meseleye dikkat çekilmektedir. Hazırlanan raporlarda bölgenin dinî-mezhebî yapısına, İran'ın bölgede artan nüfûzuna, maddî destek sahibi Şîî müctehidlerin faaliyetlerine ve hızlı bir şekilde yayılmakta olan Şîîliğin önlenmesine dâir ne tür tedbirler alınması gerektiğine değinilmektedir. Bu çerçevede 1890'lı yılların başları itibarıyla lâyiha hazırlayanlar arasında Binbaşı Ali Rızâ Bey, Bağdat defterdarı Mehmet Rıfat, Bağdat'ta sürgünde bulunan Süleyman Hüsnü Paşa, Müşir Nusret Paşa, Tahran sefiri Ali Gâlib Bey ve Evkâf müfettişi Hüseyin Hüsnü Efendi bulunmaktadır. Mezkûr kişiler tarafından hazırlanan lâyihalarda bölgede Şîîliğin yayılmasının sebeplerine dâir; Sünnî eğitimin yetersizliği, çoğunluğu göçebelerden oluşan Irak ahalisinin bilgisiz olmaları sebebiyle mezhebî ayırım yapabilecek birikime sahip olamamaları ve atebât-ı âliyede bulunan müctehidlerin ve İran'dan gelen ahundların faaliyetleri öne çıkarılmaktadır. Irak bölgesi ekseninde meselenin dinî/mezhebî boyutu

kadar siyasî, askerî ve sosyal taraflarının da olması sebebiyle lâyihalarındaki vurgu, hazırlayana göre farklılık göstermiştir. Örneğin Mehmet Rıfat, eğitim ekseninde idarî boyuta vurgu yaparken Süleyman Hüsnü Paşa ise ekseriyetle dinî tedbirler üzerinde durmaktadır. Lâyihalarda bölgede Şiîliğin yayılmasının önlemesi için eğitimin olmazsa olmaz olduğu, meselenin çözümünün askerî/cebrî tedbirlerle olamayacağı, tayin edilecek ulemâya yeteri miktarda maaş tahsis edilmesi gerektiği ve bunların yanı sıra Şiî ulemâ ve talebenin gönüllerinin kazanılmasına yönelik bazı tedbirlere başvurulmasının lüzumu açıkça ifade edilmektedir.

KAYNAKÇA

Aka, İsmail. "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiîlik". *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu 13-15 Şubat 1993*. 69-103. İstanbul: İSAV Yayınları, 1993.

Aksoy, Murat Han. *Şiî Paradigmanın Oluşum Sürecinde "Hüsniye"nin Yeri ve Önemi*. Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Beydilli, Kemal. "Süleyman Hüsnü Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/89-92. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Black, Antony. *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi: Peygamberden Bugüne*. çev. Sevda Çalışkan - Halit Çalışkan. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dâhiliyye [İ.DH]*. No. 958, Gömlek No. 75763.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade-i Meclis-i Mahsûs [İ.MMS]*. No. 129, Gömlek No. 5537.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Meclis-i Vâla [İ.MVL]*. No. 477, Gömlek No. 21587.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Umum Vilâyet Evrâkı [A.MKT.UM]*. No. 408, Gömlek No. 14.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Umum Vilâyet Evrâkı [A. MKT.UM]*. No. 549, Gömlek No. 27.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Arzuhal Jurnal [Y.PRK.AZJ]*. No. 3, Gömlek No. 37.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Arzuhal Jurnal [Y.PRK.AZJ]*. No. 4, Gömlek No. 49.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 3, Gömlek No. 60.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 7, Gömlek No. 16.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 7, Gömlek No. 17.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 8, Gömlek No. 9.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 9, Gömlek No. 3.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 9, Gömlek No. 14.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 9, Gömlek No. 34.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 10, Gömlek No. 69.

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Komisyonlar Maruzâtı [Y.PRK.KOM]*. No. 4, Gömlek No. 33.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzât [Y.MTV]*. No. 43, Gömlek No. 11.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzât [Y.MTV]*. No. 43, Gömlek No. 114.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzât [Y.MTV]*. No. 43, Gömlek No. 117.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız, Mütenevvi Maruzât [Y.MTV]*. No. 59, Gömlek No. 41.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzât [Y.MTV]*. No. 73, Gömlek No. 71.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Resmî Maruzât [Y.A. RES]*. No. 55, Gömlek No. 9.
- Ceylan, Ebubekir. "Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Osmanlı Irak'ına Dair 1880 Tarihli Lâyihası Üzerine". *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 19/37 (2014), 85-115.
- Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asia : Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie - Mineure*. 4 Cilt. Paris: Ernest Leroux Editeur, 1894.
- Çetinsaya, Gökhan. "Abdülhamid Döneminin İslamcılık Faaliyetleri". *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895), Sempozyumu (9-11 Haziran 1995)*. 179-183. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Çetinsaya, Gökhan. *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*. çev. Zeynep Savar. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Çetinsaya, Gökhan. "Osmanlı Irak'ında Şîf-Sünnî İlişkileri: II. Abdülhamid Dönemi (1890-1908)". *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti: Milletlerarası Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantular Dizisi* 6. 139-147. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.
- Çiçek, Rağıp. *II. Abdülhamid Dönemi'nde Şiilik*. Kastamonu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Deringil, Selim. "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda". *Die Welt des Islams*, 45-62.
- Doğruyol, Feyza. *Hille Medresesinden Şû Bir Âlim Portresi: Muhakkak el-Hillî*. Fecr Yayınları, 2022.
- Durusoy, Mustafa. *Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar Işığında Dönemin İktisadi Özellikleri*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Eraslan, Cezmi. *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992.
- Görür, Halil İbrahim. *II. Abdülhamid Dönemi'nde Irak'la İlgili Hazırlanan Layihalar*. Dumlupınar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Hakyemez, Cemil. *Osmanlı-İran İlişkiler ve Sünnî-Şîi İttifakı*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Haydarî, İbrâhim Faşîh b. Sibgatullah el-. *Unvânü'l-mecd fî beyâni ahvâli Bağdâd ve'l-Başra ve Necd*. London: Dârü'l-Hikme, 1998.
- Işın, Ali Rıza. *Basra'nın Şiileşmesi: 19. yüzyıl*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

- Kartaloğlu, Habib. “İmamiyye’de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/24 (2011), 193-216.
- Kartaloğlu, Habib. *Safevîlerin İlk Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Kartaloğlu, Habib. “Şîî-Usûlî Düşüncenin Ortaya Çıkış Sebepleri Üzerine Mülâhazalar”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/33 (2016), 75-90.
- Kevseranî, Vecih. *Fakih ve Sultan: Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi*. çev. Ramazan Yıldırım. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2006.
- Küçük, Cevdet. “Ali Rızâ Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/440-441. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Küpeli, Özer. “İrak-ı Arap’ta Osmanlı-Safevî Mücadelesi (XV-XVII. Yüzyıllar)”. *History Studies* 2 (2010), 227-244.
- Muharrem Akoğlu. “İrak’ta Şî’î Varlığı”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2013), 391-428.
- Nakash, Yitzhak. *İrak’ta Pandora’nın Kutusu Şiiler*. çev. Metin Saltoğlu. Ankara: Elips Kitap, 2005.
- Nakash, Yitzhak. “The Conversion of Iraq’s Tribes to Shiism”. *International Journal of Middle East Studies* 26/3 (1994), 443-463.
- Oğuz, Mustafa. *II. Abdülhamid’e Sunulan Layihalar*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.
- Öztürk, Şifa. *Müşir Nusret Paşa (1824-1896)*. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Poş, Abdullah. “XIX. Yüzyılın Sonlarında Irak’taki Şîî Nüfus ve Caferî Toplumunu Tahrik Faaliyetleri”. *Milel ve Nihal* 8 (2011), 47-76.
- Rumlu, Hasan Beg. *Ahşenü’l-tevârîh*. Tahran: Çâbhâne Haydarî, 1357.
- Saray, Mehmet. *Türk-İran Münâsebetlerinde Şiiliğin Rolü*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990.
- Savaş, Ali İbrahim. “Konsolos”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/178-180. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Savaş, Ali İbrahim. “Lâyiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı İslahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler”. *Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (1999), 87-113.
- Tapper, Richard. *İran’ın Sınır Boylarında Göçebeler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*. çev. F. Dilek Özdemir. Ankara: İmge Kitapevi, 2004.
- Uyar, Mazlum. “İrak ve İran Şiiliği”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 151 (2004), 227-238.
- Uyar, Mazlum. *Şîî Ulemanın Otoritesinin Temelleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.

Yalıçimen, Faruk. "Saving the Minds and Loyalties of Subjects: Ottoman Education Policy Against The Spread of Shiism in Iraq During The Time of Abdülhamid II". *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 21/41 (2016), 63-108.

Yalıçimen, Faruk. *Sunnism Versus Shi'ism? Rise of the Shi'i Politics and of the Ottoman Apprehension in Late Nineteenth Century Iraq*. Bilkent Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Âlem-ârâ-yı Şafevî. haz. Yedullah Şükrî. Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1350.